ІСТОРІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Христенок В. Ф.

КРИТЕРІЇ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті розглядаються питання хронологічного поділу на окремі періоди історії української літературної мови, визначаються основні критерії періодизації, з'ясовуються концепції походження української мови та спростовується доктрина про давньоруську мову.

Ключові слова: періодизація, критерії, концепції походження, розвиток, хронологічні межі, староукраїнська літературна мова, нова українська літературна мова.

Періодизація історії української літературної мови має наукове й практичне значення, оскільки в ній переплітаються суто мовознавчі проблеми із суспільними, пов'язаними з прагненням українського народу пізнати об'єктивну правду про себе, утвердити свою самобутність та право на власну незалежну державу.

У лінгвістичній науці немає одностайного погляду на критерії, які слід брати за основу при періодизації історії української мови. Кожен автор розв'язує поставлену проблему по-своєму, залежно від обсягу наявного фактичного матеріалу та ідеологічних позицій. У зв'язку з цим у монографіях і спеціальних статтях з історії української літературної мови існують розбіжності, суперечності щодо аналізованого питання.

Проблемі хронологічного поділу історії української літературної мови на певні періоди присвячені праці Н. Бабич, І. Білодіда, М. Бойчука, П. Бузука, О. Горбача, П. Горецького, М. Жовтобрюха, І. Грицютенка, Г. Левченка, А. Москаленка, К. Німчинова, В. Німчука, Г. Півторака, П. Плюща, І. Огієнка, В. Русанівського, С. Смаль-Стоцького, Ю. Шевельова та ін.

При періодизації передусім потрібно брати до уваги концепції походження української мови. Існують дві основні концепції зародження і розвитку української мови: 1) безпосереднім джерелом розвитку української мови виступає праслов'янська мова; 2) українська мова виникла після розпаду давньоруської, який припадає нібито на XIV століття. Донедавна панівною вважалася теорія, згідно з якою в Київській Русі існувала єдина давньоруська народність і єдина давньоруська мова. Остання концепція ґрунтувалася на вченні О.Шахматова, який в історії східнослов'янської мови виділяв такі етапи: 1) праслов'янська мова – VII–VIII ст.; 2) епоха діалектної диференціації давньоруської мови на три групи: південноруську, північноруську, середньоруську – IX–X ст. Українська мова постала на ґрунті південноруських говорів, основою формування російської мови стали північно- і східноруські говори, для білоруської мови – східноруські та південноруські; 3) епоха інтеграції східних слов'ян і переживання ними

спільних мовних явищ – XI–XII ст.; 4) етап формування трьох східнослов'янських мов як окремих мовних утворень – XIII ст. і далі [12]. Власне, майже до кінця XX століття в радянському мовознавстві домінувала концепція про розвиток української мови не прямо з праслов'янської після розпаду відповідної єдності, а опосередковано через прасхіднослов'янський та давньоруський періоди в історії східних слов'ян.

Потрібно зауважити, що ще на початку XX століття з'являється низка праць провідних українських мовознавців, зокрема К. Німчинова, О. Колесси, І. Свєнціцького, С. Смаль-Стоцького, Є. Тимченка, які не приймають цю концепцію і роблять спробу обґрунтувати постання української мови з праслов'янської. Так, 1924 року у Празі опублікована доповідь професора О. Колесси "Погляд на історію української мови", в якій він арґументовано заперечує теорію давньоруської мови. "Вже в XI ст., то є вже в наших найдавніших пам'ятках, таких, як оба Збірники Святослава або Тринайцять Слів Григорія Богослова, проявляються виразні сліди живої народної української мови з місцевою діялєктичною закраскою, що надає сим пам'ятникам инший характер від пам'ятників писаних на Півночі, як наприклад Новгородські Мінеї, – і се дає нам непохитну основу до ствердження факту, що в XI ст. не було одної руської або східнослов'янської мови навіть у письменстві, а були два виразно зазначені східнослов'янські мови: стара українська і стара великоруська" [6, 13].

Далі автор подає найважливіші фонетичні та морфологічні риси староукраїнських пам'яток.:

– наявність **ы** замість **ъ** після плавних **л** та **р**: *яблыко* (Житіє Савы XIII ст.), *дрыва* (галицька грамота з 1424 р.);

– злиття **ы** з **и**: *прикриває, риба* (Збірник Святослава 1073 р.), *бити* замість *быти* (XIII слів Григорія Богослова);

– **жч** замість **жд**: *дъжчь* замість *дъждь* (Галицьке Євангеліє 1144 р.), *дъжчю* (Городиський Апостол XII ст.);

– закінчення дієслів третьої особи множини на **-мо**: *прѣдступаіємо (Успенський Збірник XII ст.).*

Сформулювавши ці риси, О. Колесса зробив такий висновок: "Коли, отже, жива староукраїнська народна мова вспіла вже в XI ст. продертися через церковнослов'янську шкаралущу навіть до письменства, то в устах люду відокремилася вона від инших слов'янських мов, а також від предків мови староверикоруської, неперечно далеко давніше, а найпізніше в VII або VIII ст." [6, 14]. Отже, О. Колесса початки зародження української мови відносив до праслов'янської епохи.

Цієї ж позиції дотримувався і С. Смаль-Стоцький у праці "Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаїмне спорідnення" (1927 р.), в якій стверджував, що "українська мова уявляє собою тільки добуток фальшивого розвитку праслов'янської, раніше колись дійсно говореної мови, уявляє собою тільки переобразовання, перетворення праслов'янської мови (її говору) на спеціяльний український лад так, як усі иньші слов'янські мови уявляють собою перетворення праслов'янської мови (її говорів) на їхній питомий лад" [10, 59]. С. Смаль-Стоцький був принциповим противником вчення про існування спільної для всіх слов'ян давньоруської мови і прибічником думки про незалежний розвиток слов'янських мов, зокрема української, після розпаду праслов'янської мови, яка не була монолітною, а мала різні говори.

Міркування С. Смаль-Стоцького про розвиток української мови безпосередньо з праслов'янської без проміжних східнослов'янського та давньоруського етапів поділяв Є. Тимченко. У статті "Слов'янська однорідність і становище української мови в слов'янській родині" Є. Тимченко, дотримуючись позиції, що праслов'янська мова "є ні що іншого, як наше збудування, науковий препарат, що об'єднує тільки купність спільних слов'янам рис (що ми віднаходимо дорогою зіставлення поодиноких слов'янських мов в їх найдавніших пам'ятках), …препарат, нам потрібний тільки як вихідна точка в розгляданні пізнішої язикової еволюції", вважав, що в зв'язку з цим "не потрібуємо вже творити язикових мітів а постаті праруського, прапівденнослов'янського язика, бо з наукового погляду такі фікції не тільки не потрібні, ба навіть шкідливі; не вносячи нічого в розуміння язикових явищ, вони творять тільки фальшиві генеалогії і підпирають певні політичні аспірації" [11, 6]. Є.Тимченко виділив 25 фонетичних ознак української мови (послідовна рефлексація **ě (ѣ)** як **і**, злиття двох звуків **и** та **і** в одному **и**, чергування етимологічних **о,е** з **і** у нових закритих складах, тверда вимова приголосних перед **е** тощо) і зіставив їх з фонетичними рисами праслов'янської мови, з одного боку, та з фонетичними рисами інших слов'янських мов – з другого. Це дало можливість ученому прийти до висновку, що еволюція української мови пішла іншою дорогою, яку не можна вияснити, виходячи з гіпотези спільноруської мови: "на це не дозволяють спільні зміни з іншими, не східнослов'янськими, зміни, що їх, згідно з зазначеною схемою, бути не повинно, і що могли постати тільки, як в колишнім діалекті спільнослов'янського язика" [11, 9]. Своєю статтею Є. Тимченко заявив про самостійність розвитку української мови, заперечуючи висловлювання тих культурних діячів, які як аргумент проти її окремішності використовували східнослов'янську мовну єдність.

1925 року вийшов перший підручник з історії української мови для педагогічних вузів К. Німчинова "Український язик у минулому й тепер", де автор зауважує, що вже у праслов'янській мові існувала група діалектів, яку він називає східнослов'янським праязиком. Східнослов'янська прамова, на його думку, мала дуже коротку добу існування (з V по VI ст.) і розпалася на окремі діалектичні відмінності. Отже, К. Німчинов, розглядаючи можливість розвитку деяких фонетичних рис української мови ще в глибинах праслов'янської доби, виділяв період спільної східнослов'янської прамови.

У радянські часи мовознавці, як правило, використовували таку періодизацію та відповідну термінологію: 1) (давньосхіднослов'янський період (VII–X ст.): 2) давньоруський період (XI–XIII ст.); 3) староукраїнський період (XIV–XVIII ст.); 4) новоукраїнський період (XIX–XX ст.).

Наведемо одну з найпоширеніших періодизацій середини XX століття, розроблену М. Жовтобрюхом: І. Давня українська літературна мова (XIV–XVIII ст.): 1. Літературна мова XIV–першої половини XVI ст. (до Люблінської унії 1569 р.). 2. Літературна мова другої половини XVI–першої половини XVII ст. (від Люблінської унії 1569 р. до возз'єднання України з Росією). 3. Літературна мова другої половини XVII–до кінця XVIII ст. (після возз'єднання України з Росією до формування нової української літературної мови). II. Нова українська літературна мова (кінець XVIII ст. й до наших днів): 4. Літературна мова з кінця XVIII ст. – до 60-х років XIX ст. (творення літературної мови на народній основі та діяльність Т. Г. Шевченка). 5. Літературна мова від 60-х років XIX ст. і до Великої Жовтневої соціалістичної революції. III. Літературна мова радянської доби (всебічний розвиток літературної мови) [3, 56].

1985 року Інститут мовознавства імені О. О. Потебні прийняв періодизацію історії української літературної мови, хронологічні межі етапів становлення якої такі: I. Українська літературна мова XIV–поч. XVIII ст.: 1. Українська літературна мова XIV–першої половини XVI ст. 2. Українська літературна мова середини XVI–середини XVII ст. 3. Українська літературна мова другої половини XVII–початку XVIII ст. II. Українська літературна мова середини XVIII ст. III. Нова українська літературна мова. Початковий період її розвитку (кінець XVIII–40-і роки XIX ст.). IV. Українська літературна мова 40-х років XIX до початку XX ст. V. Українська літературна мова 20-90-х років XX ст.: 1. 20-30-ті роки (довоєнна доба). 2. Літературна мова 40–50-х років. 3. Сучасна українська літературна мова.

Зауважимо, що дослідники, які дотримуються традиційних поглядів на існування давньоруської народності та давньоруської мови, наполягають на тому, що після розпаду праслов'янської етномовної спільності почався період східнослов'янської єдності й спільної східнослов'янської мови, яка за часів Київської Русі перетворилася у давньоруську мову. Твердження про походження української мови безпосередньо від праслов'янської ці дослідники вважають необґрунтованим і непереконливим. З огляду на це, В.Німчук пропонує таку періодизацію історії української мови як лінгвальної системи (системи систем): I. Праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VI/VII ст.); II. Прасхіднослов'янська мовна єдність із протоукраїнськими діалектами (VII/VIII–X ст.); III. Давньоруськоукраїнська мова (XI–XIII ст.); IV. Середньоукраїнська мова (XIV/XV–к. XVII ст.): а) рання середньоукраїнська мова – XIV–п. п. XVI ст.; б) пізня середньоукраїнська мова – др. п. XVI–XVII ст.). V. Новоукраїнська мова (від кінця XVIII ст.) [8, 3].

Для виділення періодів у становленні української мови вчені керуються різними критеріями. Так, М. Жовтобрюх вважав (про це свідчить і розроблена ним схема класифікації), що "основою періодизації теоретично визначається відповідність етапів розвитку літературної мови етапам розвитку самого народу і другорядною ознакою – внутрішні процеси розвитку самої літературної мови" [3, 57]. М. Жовтобрюх, аналізуючи працю П. Плюща "Нариси з історії української літературної мови", писав: "П. Плющ виділяє два основні періоди: 1. Стара українська літературна мова. 2. Нова українська літературна мова; отже автор у своїй періодизації пішов не від історії українського народу і етапів його розвитку, а від якості, від самої суті української літературної мови в різні часи її розвитку" [3, 57-58]. Хоча, як видно із вищенаведеної періодизації, М. Жовтобрюх використовував різні принципи при складанні її, а саме: 1) пов'язував періоди розвитку історії української мови з історією українського народу (порівняйте: назви першого й другого підперіодів першого періоду: 1. Літературна мова XIV–першої половини XVI ст. (до Люблінської унії 1569 р.). 2. Літературна мова другої половини XVI–першої половини XVII ст. (від Люблінської унії 1569 р. до возз'єднання України з Росією) та 2) частково враховував специфіку розвитку літературної мови, зокрема при зміні її основи (порівняйте: Нова українська літературна мова (кінець XVIII ст. й до наших днів); 4. Літературна мова з кінця XVIII ст. – до 60-х років XIX ст. (творення літературної мови на народній основі та діяльність Т. Г. Шевченка) [3].

І. Огієнко основним джерелом розвитку української мови вважав праслов'янську мову. У розвитку української літературної мови І. Огієнко виділяв такі періоди і підперіоди: I. Стара українська літературна мова (IX–XVI ст.): 1) церковнослов'янська

мова (з IX ст.); 2) нова середньоцерковнослов'янська мова (з XII ст.); 3) актова мова (XIV–XVI ст.); II. Нова українська літературна мова (з другої половини XVI ст.): 1) книжна українська мова (XVII–XVIII ст.); 2) утвердження нової української літературної мови (з 1798 р.); 3) українська літературна мова доби русифікації (1917–1923 рр.); 4) українська літературна мова доби українізації (1923–1933 рр.); 5) українська літературна мова доби комунізації (1933–… рр.) [5].

Аналізуючи ці історичні періоди розвитку української літературної мови, мовознавець керувався такими засадами, як зміна структури літературної мови, її суспільних функцій і стильової диференціації, відношення між літературною та розмовною мовами, співвідношення між історією української мови та історією української літератури і культури, співвідношення етапів історії літературної мови з етапами історії українського народу.

О. Горбач вважав, що при періодизації історії української літературної мови слід брати до уваги такі засади: а) внутрішній розвиток мови – її граматики, словотвору й лексики в її діалектах; б) культурно-політичні процеси й події (християнізація, реформація, класицизм, романтизм, реалізм, модернізм); б) взаємовідношення літературно-мовних варіантів української мовної території; в) співіснування та взаємодія національного варіанту літературної мови з іншомовними: "диглосія" тощо [1, 3].

Власне, історія мови, її тимчасовий занепад чи розвиток, особливості становлення залежать як від інтралінгвістичних (мовних), так і від екстралінгвістичних (позамовних) чинників. На нашу думку, поділяючи історію української літературної мови на окремі періоди, потрібно зважати як на внутрішні процеси розвитку самої літературної мови, так і на її взаємозв'язки з розмовною мовою та історією українського народу. На всіх етапах еволюція літературної мови виявляється передусім у поповненні словника новими словами, удосконаленні граматичної будови, диференціації та специфіці становлення суспільних функцій з кожним новим історичним етапом, появі нових стилів, нових засобів вираження, різних формах взаємозв'язку і взаємодії літературної та живої усної народної мови. Розвиток літературної мови полягає не лише у виробленні норми, а й поширенні її на всі сфери політичного, виробничого і культурного життя, що породжує розгалужену систему функціональних стилів, які є свідченням появи нової якості літературної мови. Отже, стильова диференціація літературної мови – одна з головних внутрішньомовних ознак, за якою можна виділити етапи розвитку літературної мови і яка корелює з такими позамовними чинниками, як зміна суспільних формацій, визначні історичні події в житті суспільства, великі наукові відкриття (книгодрукування, НТР і под.).

Вважаємо, саме на ці чинники зважав Ю. Шевельов – автор науково обґрунтованої періодизації, яку на сьогодні підтримує більшість українських мовознавців. Визначаючи хронологічні межі в розвитку української мови. Ю. Шевельов у становленні української мови окреслює такі періоди: 1. Протоукраїнська мова (VII–XI ст.). 2. Староукраїнська мова (XI ст., час появи перших писемних пам'яток) – кінець XIV ст.). 3. Середньоукраїнська мова, у межах якої розрізняються підперіоди: а) рання середньоукраїнська мова (кінець XIV–кінець XVI ст.); б) середньоукраїнська мова (кінець XVI–початок XVIII ст.); в) пізня середньоукраїнська мова (початок XVIII ст.–початок XIX ст.). 4. Нова українська мова [2, 7].

Нині існує науково вмотивована українськими вченими концепція постання української мови на праслов'янському ґрунті. Визначено етнічну належність Київської

Русі, доведено необґрунтованість доктрини про давньоруську народність і давньоруську мову, схарактеризовано особливості формування української мови від праслов'янської доби до наших днів, визначено основні етапи розвитку літературної мови та засади її періодизації. Отже, в українському мовознавстві є всі передумови для вироблення єдиної концепції та наукових критеріїв періодизації історії української літературної мови.

Використана література:

1. *Горбач Олекса.* Засади періодизації історії української мови й етапи її розвитку: Резюме доповіді на МАУ-2. – Львів, 1993. – 8 с.
2. *Грищенко А. П.* Передмова // Сучасна українська літературна мова: Підручник / За заг. ред. А. П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1997. – С. 3-10.
3. *Жовтобрюх М. А.* Зауваження до періодизації української літературної мови // Українська мова в школі. – 1959. – № 2. – С. 55-59.
4. *Залізняк Л.* Від склавинів до української нації. – К., 1997. – 256 с.
5. *Огієнко Іван.* Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – 294 с.
6. *Колесса О.* Погляд на історію української мови. – Прага, 1927.
7. *Німчинов К.* Український язик у минулому і тепер. – К., 1925.
8. *Німчук В. В.* Періодизація та напрямок дослідження генезису та історії української мови // Мовознавство. – 1997. – № 6.
9. *Півторак Григорій.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі "спільної колиски". – К.: Арістей, 2004. – 180 с.
10. *Смаль-Стоцький С.* Розвиток поглядів про семю словянських мов і їх взаїмне спорідненя. – Прага, 1927.
11. *Тимченко Є.* Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині // Україна: Науковий трьохмісячник українознавства. – 1924. – № 3.
12. *Шахматов О., Кримський А.* Нариси з історії української мови. – К., 1924.

In the article the questions of the chronological dividing into the separate periods of history literary Ukrainian language are considered, the basic criteria of periodization are determined, conceptions of origin of Ukrainian language turn out and a doctrine about the Old Ruthenian language is refuted.

Key words: periodization, criteria, conceptions of origin, development, chronological limits, Old literary Ukrainian language, New literary Ukrainian language.

Коваленко Н. Д.

ЗІСТАВНО-ТИПОЛОГІЧНИЙ МЕТОД У ДОСЛІДЖЕННІ ФРАЗЕМІКИ ГОВІРОК

У статті подано характеристику основних методів дослідження фраземіки діалектного мовлення: описового, зіставного, лінгвогеографічного. Особливу увагу приділено зіставно-типологічному методу, який дає можливість визначити територію побутування окремих фразеологічних одиниць, дослідити їх особливості.

Ключові слова: фразема, фраземіка діалекту, метод.

Загальновідомо, що система фразем будь-якого говору – це результат дії різних факторів, що виявилися в самих говірках, а також їх взаємодії з літературною мовою, сусідніми та віддаленими говорами, іншими мовами та їх діалектами.